

Bożena Wojtasik¹

Edukacyjno-zawodowe wybory nastolatków w „społeczeństwie ryzyka”²

Dzisiejszy wymiar ryzyka różni się znacznie od istniejącego dawniej. Współczesny świat nie jest bardziej niebezpieczny niż kiedyś, ale teraz żyjemy w świecie wyprodukowanego ryzyka, które jest ceną postępu. Kategoria ryzyka nabiera obecnie fundamentalnego znaczenia zarówno w sensie obiektywnym, jak i subiektywnym (U. Beck, 2002).

Obiektywnie następuje globalna ekspansja ryzyka, które coraz częściej dotyka miliony ludzi na całym świecie, np. zatrucie środowiska, efekt cieplarniany, epidemie, katastrofy, akty terrorystyczne. Ryzyko ulega uniwersalizacji, nie można się przed nim ustrzec mając nawet władzę, pieniądze i prestiż. Natomiast w wymiarze subiektywnym nowy profil ryzyka oznacza zwiększoną percepcję i świadomość zagrożeń. Społeczeństwo jest bardziej wyedukowane i uwrażliwione na niedostrzegane dotąd problemy i wyzwania. Tradycyjnie pojmowane dotąd społeczeństwo industrialne, zostaje zastąpione przez „społeczeństwo ryzyka” (U. Beck 2002, P. Sztompka 2002).

Realia świata współczesnego, niepewność jutra, nieprzejrzystość, nietrwałość, powszechna deregulacja powodują, że zwiększone ryzyko towarzyszy też wielu decyzjom, które zostają podejmowane. W nowych warunkach przyszłość każdej jednostki jest znacznie słabiej określana aniżeli w społeczeństwach tradycyjnych. A zatem wszelkiego rodzaju decyzje są uwikłane w ryzyko. np. wybór rodzaju wykształcenia i wybór kariery zawodowej też są ryzykowne, bo w warunkach szybkich zmian w gospodarce, trudno jest cokolwiek przewidzieć i zaplanować. Jednostka musi sama oceniać prawdopodobieństwo czy w obliczu niepewności planowany wybór będzie adekwatny i bezpieczny. Kolejne źródło niepewności, to nieprzewidywalne i niepożądane efekty podejmowanych działań (Giddens 2004, s. 91).

W szczególnie trudnej sytuacji jest młodzież w wieku od 12 r.ż. do 19 r.ż., która wielokrotnie musi dokonywać wyborów edukacyjno-zawodowych nie będąc do nich przygotowana. A przecież decyzje te mogą stanowić o ich przyszłym życiu, karierze zawodowej, zmianie wzorów biografii.

¹ Bożena Wojtasik, prof. dr hab., Dolnośląska Szkoła Wyższa Edukacji TWP we Wrocławiu.

² Referat wygłoszony na obradach V Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego, *Prze-trwanie i rozwój jako niezbywalne powinności wychowania*, sekcja: *Młodzież wobec niegościnniej przyszłości*, Wrocław 23 - 25.09.04, DSWE TWP.

W artykule spróbuję rozważyć, jakie problemy z wyborem drogi edukacyjno-zawodowej mogą mieć współczesne nastolatki i jak w tych trudnych wyborach może im pomóc doradca.

1. Trzy progi edukacyjne – wielość wyborów

Podjęcie decyzji zawodowych przed okresem przełomu 1989 r. było znacznie mniej złożone niż obecnie. Świat był bardziej uporządkowany, jednoznaczny, przewidywalny. Droga zawodowa biegła najczęściej wg utartego wzorca a wyuczony zawód wykonywano przez całe życie, często w jednym miejscu pracy. Młodzież mogła podejmować wstępne i **ostateczne** decyzje zawodowe (podkr. BW) w VIII klasie szkoły podstawowej i IV klasie liceum ogólnokształcącego (por. S. Szajek 1989). Przyszłość była bardziej przewidywalna, zatem można było stawiać długoterminowe cele i mieć realną wizję drogi zawodowej.

Obecnie edukacja trwa przez całe życie, zatem trzeba dokonywać rozmaitych wyborów w różnych fazach życia. Wybory edukacyjne nastolatków są bardziej złożone, można mówić o trzech progach edukacyjnych, gdzie nastolatki muszą dokonać wyborów szkół: gimnazjalnych, ponadgimnazjalnych i wyższych. Na skutek przeprowadzonej reformy oświatowej młodzież została poddana wielokrotnym sprawdzianom oraz egzaminom i musi dokonywać wielokrotnych wyborów, które niekiedy są rozciągnięte w czasie. Może też wybory te modyfikować (wcześniej było to prawie niemożliwe), ma także więcej wariantów do wyboru, np.: szkoły prywatne, państwowe, społeczne, autorskie, profilowane z językiem wykładowym angielskim z maturą międzynarodową itp.

Poniżej przedstawiłam trzy progi edukacyjne, gdzie współczesne nastolatki muszą podejmować trudne wybory.

Trzy progi edukacyjne, wybory edukacyjne nastolatków

I próg edukacyjny

młodzież kończy szkołę podstawową (VI kl., wiek 13 lat)

- sprawdzian kompetencji
- wybór gimnazjum

II próg edukacyjny

młodzież kończy gimnazjum (III kl., wiek 16 lat)

- egzamin gimnazjalny
- wybór liceów, liceów profilowanych, innych ścieżek edukacyjnych

III próg edukacyjny

młodzież kończy liceum lub inną szkołę średnią (III kl., wiek 19 lat)

- nowy egzamin maturalny
- wybór kierunku studiów, szkół policealnych, innych ścieżek edukacyjnych

Mimo dużych możliwości wyborów są też niebezpieczeństwa, które dostrzegane są przez nastolatki. M. Piorunek przedstawia na podstawie badań określone przez młodzież potencjalne przeszkody w realizacji projektów edukacyjnych: problem z przekroczeniem progu na skutek niskich rezultatów edu-

cyjnych, zbyt wysoki poziom nauki na kolejnym szczeblu kształcenia, sytuacja finansowa, rodzinna, zdrowotna. Interesujące jest, że przeszkód nie widzi aż 22% uczniów zasadniczych szkół zawodowych i tylko 4% młodzieży uczęszczającej do LO (M. Piorunek 2004, s.209).

Młodzież jest jednak świadoma, że mimo rozmaitych problemów, większe szanse na nowym rynku pracy mają osoby wykształcone. W związku z nadmierną podażą wykształcenia i zmniejszeniem się liczby miejsc pracy dochodzi jednak do paradoksalnej dewaluacji i rewaluacji dyplomów. Bez dyplomu szanse na rynku pracy są bliskie zera, ale posiadanie dyplomu nie daje gwarancji zatrudnienia. Z drugiej strony jest on niezbędny, aby w ogóle brać udział w walce o miejsce pracy (U. Beck 2002, s.131).

2. Podejmowanie decyzji edukacyjno-zawodowych w warunkach niepewności i ciągłych zmian na nowym rynku pracy

Podejmowanie decyzji edukacyjno-zawodowych jest utrudnione również dlatego, że ryzyko towarzyszy młodzieży w określeniu się na zmieniającym się i niepewnym nowym rynku pracy. W społeczeństwie ryzyka zwiększa się niepewność zatrudnienia, zaciera się model pracy najemnej, występują nowe formy zatrudnienia, skrócenie czasu pracy, dzielenie się pracą. Częściej jest dostępna praca w niepełnym wymiarze godzin, na zlecenie, kontrakt, część etatu.

Zmienia się obraz pracy, można zapytać, co jest pracą a co nią nie jest? Praca przenika życie prywatne, nie ma wyraźnego oddzielenia tych dwóch sfer życia. Dla wielu osób miejscem pracy jest własne mieszkanie, a narzędziem pracy własny komputer (z obowiązkowym dostępem do Internetu i poczty elektronicznej). Te zmiany się stale dokonują, ponieważ coraz popularniejsza jest telepraca, samozatrudnianie się i wykonywanie nie tyle określonych zawodów, co podejmowanie rozmaitych projektów (Por. B. Wojtasik 2003).

Następuje uwolnienie od zawodu i od zakładu pracy, elastyczność (fleksybilizacja) pracy zarobkowej i decentralizacja miejsca pracy. Występują nowe formy zmiennego, pluralistycznego niepełnego zatrudnienia (U. Beck 2002, s.198).

Młodzież dostrzega potencjalne przeszkody także w realizacji projektów zawodowych. Badane przez M. Piorunek nastolatki obawiają się: niemożności znalezienia satysfakcjonującej pracy, konkurencji, bezrobocia, konieczności przekwalifikowania, problemów z utrzymaniem się z pracy w wybranym zawodzie (niskie płace), trudnej sytuacji osobistej i/lub materialnej, przeszkód zdrowotnych i fizycznych. Podają także przyczyny, które w większym stopniu mogą zależeć od samej jednostki np. zbyt słabe własne zaangażowanie (lenistwo, zniechęcenie itp.), niepowodzenia egzaminacyjne lub brak planów zawodowych.

Podobnie jak w przypadku projektowania przyszłości edukacyjnej, ponad 40% młodzieży (najczęściej kształcącej się w szkołach zawodowych), nie dostrzega żadnych przeszkód na drodze realizacji projektów zawodowych (M. Piorunek 2004, s.210, 211).

Zmienia się ciągle rynek pracy. Kiedyś *rynek* oznaczał abstrakcyjny proces wszelkiego sprzedawania i kupowania. W nowej erze rynki oddają miejsce sieciom dostawców i użytkowników a „posiadanie” jest zastąpione przez „dostęp”.

Dostawcy gromadzą znaczny kapitał intelektualny i decydują o warunkach, sposobach uzyskania dostępu do istotnych pomysłów, wiedzy, doświadczenia (J. Rifkin 2003).

Siła napędowa nowej ery to właśnie kapitał intelektualny (a nie rzeczowy), który jest coraz bardziej pożądanym. Dzisiaj, jak twierdzi Rifkin, rezygnuje się z wymiany rynkowej dóbr między sprzedawcami a nabywcami, raczej oddaje się w dzierżawę, wynajmuje, pobiera opłaty za używanie, wstęp lub krótkotrwały dostęp. Firmy zaprzestają wymiany dóbr fizycznych, intelektualnych na rzecz dostępu do nich. Środki trwałe są czymś, co się pożycza a nie posiada. Koncepcje, pomysły, obrazy posiadają realną wartość w nowej gospodarce. Bogactwo nie ma już postaci kapitału rzeczowego, lecz zawiera się w wyobraźni i kreatywności człowieka. Kapitał intelektualny rzadko podlega wymianie, znajduje się w wyłącznym posiadaniu dostawców, którzy mogą udzielić licencji na jego użytkowanie (Rifkin 2003, s.8).

Znikają tradycyjnie pojmowane zawody, w starych zawodach pojawiają się nowe treści, szybko dezaktualizują się klasyfikacje zawodowe. C. Schumacher i S. Schwartz (1998) opisują np. nowe obszary zawodowe, które można tworzyć wokół: budowy, zdrowia, pieniędzy, handlu, doradztwa, produkcji, informacji, rodziny, badań, komputera, administracji, wypoczynku, czy nauki.

Ciągle zmienia się rynek pracy, trudno jest przewidzieć, jakie zawody i jakie kwalifikacje będą poszukiwane i czy będzie można znaleźć zatrudnienie. W sytuacji takich ciągłych zmian i niejednoznacznego rozumienia terminów *zawód* i *praca*, nieużyteczna zaczyna być zasada stosowana w poradnictwie zawodowym: „wybierz najpierw zawód a później szkołę”.

Kariera zawodowa na stałym stanowisku pracy i w jednym zawodzie jest, jak twierdzą socjologowie i ekonomiści, rzadkością. Będzie coraz większe zapotrzebowanie na „elastycznych” pracowników, którzy będą posiadali szereg rozmaitych umiejętności zawodowych, kilka zawodów, będą mogli pracować na różnych stanowiskach. Nastanie „system portfolio”, ludzi z teczką pełną kwalifikacji, łatwo zmieniających pracę (A.Giddens 2004, s.436).

3. Osamotnienie młodzieży w podejmowaniu ryzykownych decyzji

W społeczeństwie ryzyka proces indywidualizacji obejmuje szerokie rzesze ludzi. Powszechne jest skoncentrowanie się na sobie samym. Nastąpiło „rozluźnienie” więzi społecznych, które nie są już tak trwałe jak niegdyś, następuje atomizacja społeczeństwa. Im krótszy czas wejścia w świat dorosłych i realnego zaangażowania się w pracę, tym większy jest niepokój i lęk młodzieży.

Jak wykazują badania M. Piorunek, emocje towarzyszące projektowaniu kariery zawodowej są wśród młodzieży spolaryzowane. Od radości i wiary we własne siły po poczucie pustki, rezygnacji, zagubienia, niepewność, lęk, obawy, niepokój (M. Piorunek, s.217 – 218).

Wiek dojrzewania związany jest także z dużymi zmianami fizycznymi, dojrzewaniem płciowym, zmianami psychicznymi, wzmożoną emocjonalnością, przeżywaniem „kryzysu młodzieńczego”, charakteryzującego się zmianami w dotychczasowej hierarchii wartości, tj. negowaniem pewnych wartości, a poszukiwaniem

nowych, szukaniem celów oraz sensu życia, jego perspektyw i buntem przeciwko rzeczywistości. Kryzys młodzieńczy to także niekiedy utrata wiary w siebie, zachwianie równowagi psychicznej, poczucie zagubienia, samotności, również niepowodzenia i problemy rodzinne, szkolne, towarzyskie oraz konflikty o charakterze zewnętrznym (A. Oleszkowicz 1993, s.9).

Jednocześnie młody człowiek zaczyna myśleć samodzielnie, jest bardziej refleksyjny, ciągle na nowo buduje swoją tożsamość. Zauważa ostrzej niesprawiedliwości świata, a nie ma jeszcze do nich potrzebnego dystansu. Musi przystosować się do nowych skomplikowanych sytuacji, do norm społecznych, przeciwko którym często się buntuje.

Nastolatkom stawia się coraz większe wymagania i trudniejsze zadania, do których nie są dostatecznie przygotowani. Stawianie i realizowanie długoterminowych celów w świecie, gdzie wszystko jest krótkotrwałe, wydaje się prawie niemożliwe. Młodzież skazana jest jednak na ustawiczne wybieranie i podejmowanie decyzji.

Nigdy wcześniej, jak pisze Z. Bauman, konieczność dokonywania wyborów nie była tak mocno odczuwana, jak w warunkach dotkliwej i nieuleczalnej niepewności. Brak jest jednoznacznych reguł postępowania, które mogą zwolnić młodych ludzi, (choćby częściowo) z odpowiedzialności za skutki wyborów (Z. Bauman 2004, s.180).

Tym bardziej, że jak wykazują ostatnie badania prowadzone przez J. Giedda, psychiatrę, który zajmuje się badaniem rozwoju mózgu w National Institutes of Health w Bethesda w stanie Maryland, nastolatkom trudno wybierać, ponieważ struktury w mózgu odpowiedzialne za podejmowanie decyzji są jeszcze niedojrzałe. Okazuje się, że mózg osiąga pełną dojrzałość w wieku 25 lat. Ostatnia część mózgu, która dojrzewa, to kora przedczołowa, gdzie mieszczą się takie zdolności, jak: planowanie, ustalanie priorytetów, zbieranie myśli, poskramianie impulsów, rozważanie konsekwencji swoich czynów (C. Wallis 2004). Zatem obszar mózgu, który jest odpowiedzialny za planowanie i poczucie odpowiedzialności, jeszcze się u nastolatków do końca nie rozwinął, trudniej jest im zatem podejmować dojrzałe decyzje i rozumieć konsekwencje swoich działań.

Podejmowane przez nastolatki wybory edukacyjne w sytuacji niepewności i ryzyka są również ryzykownymi wyborami. Decyzja zawodowa to jedna z najtrudniejszych decyzji podejmowana przez młodzież. Prawie przed 30 laty J. Koziński tworząc psychologiczną teorię decyzji, opisywał zadania ryzykowne, otwarte i dynamiczne. Zdaniem Autora większość zadań, które ludzie rozwiązują ma charakter ryzykowny. Zadanie ryzykowne to sytuacja, w której występuje niepewność, co do uzyskanego wyniku: decydent nie jest pewny czy osiągnie sukces czy spotka go niepowodzenie (J. Koziński 1975, s. 43-44).

Nastolatki, zatem znajdują się w trudnej sytuacji, w której mają problemy z budowaniem własnej tożsamości, muszą dokonywać ryzykownych wyborów w nieprzejrzystym świecie, są niedojrzali i nie nieprzygotowani do podejmowania decyzji. Zastanawiają się jednak nad sobą i swoją przyszłością i próbują odpowiedzieć sobie na niełatwe pytania: Kim jestem? Dokąd zmierzam? Czy muszą być w tej trudnej sytuacji zdani tylko na siebie, osamotnieni?

4. Pomoc doradców w planowaniu wyborów edukacyjno-zawodowych

Z badań przeprowadzonych przez S. Krzychałę (2004) wynika, że 37% młodzieży nie formułuje planów życiowych. Można zastanawiać się nad tym, dlaczego tak się dzieje, czy młodzież nie chce niczego planować; ponieważ uznaje wszelkie projektowanie przyszłości za bezzasadne czy też nie ma dostatecznych informacji, aby dokonywać przemyślanych wyborów? Czy w „społeczeństwie ryzyka” można zaplanować własną karierę?

Moim zdaniem, można a nawet trzeba planować swoją karierę zawodową/zyciową, uwzględniając jednak realia współczesnego świata. W tym nieprzejrzystym świecie trzeba być refleksyjnym i „elastycznym”, nie przywiązywać się sztywno do swoich wyborów, umieć je szybko modyfikować. Można planować wybory edukacyjno-zawodowe, ale nie linearnie. Kariera życiowa nie przebiega bowiem prosto, jednolicie, według pewnych z góry określonych etapów, jawi się raczej jako mozaika epizodów życia (szerzej: B. Wojtasik 2003). Decyzje zawodowe nie zawsze są podejmowane racjonalnie a planowanie przypomina bardziej układanie puzzli z dostępnej wiedzy pochodzącej z różnych źródeł, np.: telewizji, książek, szkoły, reklamy, Internetu, mody, pop-kultury, porad udzielanych przez członków rodziny, znajomych.

Zamiast „planowania wyborów” można by, zatem użyć sformułowania „refleksyjne konstruowanie” (wciąż na nowo) własnej biografii.

Czy w takim konstruowaniu biografii przez młodzież może pomóc doradca, który sam „zanurzony” jest w tej rzeczywistości?

Zdaniem A. Kargulowej (2004, s.172) doradcy kierując się własną intuicją, doświadczeniem i sposobami postrzegania i rozumienia świata, wspomagając innych *sami muszą stale refleksyjnie kontrolować swoją tożsamość i na własną odpowiedzialność tworzyć lub/i dobierać „scenariusze” własnych działań(...)*.

Uważam, że współczesny doradca może określić swoją rolę na nowo, ale wówczas, gdy będzie miał świadomość zachodzących zmian. Wtedy może nastąpić dekonstrukcja modelu działalności doradcy i zmiana podstawowych zadań poradnictwa. Doradca nie będzie dokonywał wyborów za młodzież, ale będzie zachęcał ją do refleksyjności. Może pomóc młodzieży w samorozumieniu, samointerpretacji, w rozumieniu innych ludzi i świata. Będzie namawiał do bycia aktywnym i elastycznym w świecie szybkich zmian.

W „społeczeństwie ryzyka” istotnego znaczenia nabierają takie kompetencje biograficzne, jak: refleksyjność, przewidywanie niebezpieczeństw, radzenie sobie z lękiem i niepewnością (A. Giddens, 2003, s.41). Doradca będzie wspierał młodzież w uczeniu się refleksyjności i tolerowaniu lęków i niepewności.

Nie będzie już wybierał zawodu za osobę radzącą się, najważniejszym zadaniem doradcy będzie „bycie z innymi”, emocjonalna solidarność z ludźmi zmagającymi się ze swoim losem (M. Malewski 2003, s 20).

Młodzież w zindywidualizowanym społeczeństwie będzie uczyła się rozumieć samą siebie a doradca będzie ją tylko wspierał w jej samodzielnych dążeniach. Doradca to liberalny terapeuta, który wycisza lęki i niepewności, wspiera w uczeniu się nabywania umiejętności przewidywania niebezpieczeństw, obchodzenia się z lękiem

i niepewnością, ale przede wszystkim wspiera młodzież w uczeniu się refleksyjnego konstruowania i rekonstruowania (wciąż na nowo) własnych projektów biografii.

Doradcy nie będą dążyli do tego, aby zmienić młodego człowieka, ale by go jak najlepiej zrozumieć, aby ten mógł przy ich wsparciu kształtować sam własną tożsamość.

Bibliografia

Bauman Z., 2004, *Życie na przemiał*, Wyd. Literackie.

Beck U., 2002, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Wyd. Naukowe Scholar.

Giddens A., 2004, *Socjologia*, Wyd. Naukowe PWN.

Giddens A., 2003, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, Wyd. Zysk.

Kargulowa A., 2004, *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmiany poradoznawczego dyskursu*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.

Kozielecki J., 1975, *Psychologiczna teoria decyzji*, Wyd. Naukowe PWN.

Krzychała S., 2003, *Codziennosc późnej nowoczesności – gdy „oczywistość” staje się problemem*, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, Numer specjalny.

Malewski M., 2003, *Poradnictwo wobec zmieniających się wzorów ludzkiego życia*, [w:] *Doradca – profesja, pasja, powołanie*, pod red. B. Wojtasik, A. Kargulowej, Warszawa.

Oleszkowicz A., 1993, *Przebieg kryzysu adolescentyjnego w aspekcie przewycięzania niezgodności między celami a możliwościami jednostki*, [w:] *Adolescencja*, pod red. A. Oleszkowicz, Wyd. UW.

Piorunek M., 2004, *Projektowanie przyszłości edukacyjno-zawodowej w okresie adolescencji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

Rifkin J., 2001, *Koniec pracy. Schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postronkowej*. Wyd. Dolnośląskie.

Rifkin J., 2003, *Wiek dostępu. Nowa kultura hiperkapitalizmu, w której płaci się za każdą chwilę życia*, Wyd. Dolnośląskie.

Schumacher C., Schwartz S., 1998, *100 zawodów z przyszłością*, Warszawa.

Sztompka P., 2002, *Socjologia*, Wyd. Znak, Kraków.

Wallis C., 2004, *Straszne nastolatki*, *Przekrój* nr 35.

Wojtasik B., 2003, *Refleksyjne konstruowanie kariery życiowej w ponowoczesnej codzienności*, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, Numer specjalny.